https://gospodarkainnowacje.pl

GOSPODARKA I INNOWACJE

LABORATORIUM WIEDZY Artur Borcuch

Volume: 72 | 2026

Economy and Innovation
ISSN: 2545-0573

For more information contact: editor@gospodarkainnowacje.pl

VIRTUAL TUZOQ VA REALLIKDAGI JAVOBGARLIK: VOYAGA YETMAGANLARNI JINOYATGA UNDASHNING ZAMONAVIY MATRIXI, KRIMINOLOGIK TRANSFORMATSIYASI VA PROFILAKTIK STRATEGIYALARI

Muhammad Aliqulov
Navoiy yuridik texnikumi o'quvchisi

ARTICLEINFO.

Kalit so'zlar: voyaga yetmaganlar, jinoyatga undash, kiber-makon, kriminologik tahlil, raqamli narkokuryerlik, jinoiy javobgarlik, liberallashtirish, raqamli gigiyena, ijtimoiy muhandislik, prefrontal qobiq, preventiv kriminologiya

Annotatsiya

Ushbu ilmiy-tadqiqot maqolasida voyaga yetmagan shaxslarni jinoyat sodir etishga undash hamda jalb qilish muammolarining bugungi kundagi kiber-transformatsiyasi har tomonlama tadqiq etiladi. O'zbekiston Respublikasining so'nggi yillardagi kriminologik ko'rsatkichlari, Kriminologiya tadqiqot institutining statistik tahlillari va qonunchilikdagi eng so'nggi dinamik o'zgarishlar (jumladan, O'RQ-1092-sonli qonun va narkojinoyatlarga oid so'nggi sanksiyalar) asosida muammoning sotsial, psixologik va institutsional ildizlari ochib beriladi.

http://www.gospodarkainnowacje.pl/ © 2026 LWAB.

KIRISH

Inson huquqlari va bolalar manfaatlarini har tomonlama himoya qilish har qanday huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatining fundamental vazifasidir. Bugungi tezkor globallashuv va raqamli texnologiyalar asrida jamiyat hayotining barcha sohalari qatorida "jinoiy intellekt" va kriminogen muhit ham jiddiy transformatsiyaga uchramoqda. Ayniqsa, voyaga yetmagan shaxslarni g'ayriqonuniy, ijtimoiy xavfli xatti-harakatlarga jalb qilish va ularni jinoyatga undash mexanizmlari oddiy ko'cha muloqotidan o'tib, murakkab virtual algoritmlar, anonim tarmoqlar, Darknet kanallari va psixologik geymifikatsiya (o'yinlashtirish) bosqichlariga ko'chdi.[1]

Kriminologiya tadqiqot institutining so'nggi tahliliy ma'lumotlariga ko'ra, respublikamizda voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilayotgan jinoyatlarning qariyb 78,2 foizini bevosita oldini olish imkoniyati mavjud bo'lgan. Ushbu ko'rsatkich shundan dalolat beradiki, o'smirlar ko'p hollarda jinoyatni mustaqil rejalashtirib, o'z ixtiyori bilan sodir etmaydilar; aksincha, ular uchinchi (g'arazli, professional jinoyatkor) shaxslarning bevosita va bilvositadir qiziqtirishi, moddiy rag'bat va'da qilishi, shantaj va manipulyatsiyalari qurboniga aylanmoqda.[2]

Voyaga yetmaganlarni jinoyat ko'chasiga yetaklayotgan sotsial-iqtisodiy va psixologik omillar, jinoyatga undashning bugungi kundagi zamonaviy raqamli usullari (xususan, kiber-makon va transmilliy internet

Copyright © 2026 All rights reserved International Journal for Gospodarka i Innowacje This work licensed under a Creative Commons Attribution 4.0

tarmoqlari orqali), ushbu qilmishning milliy va xalqaro qonunchilikdagi huquqiy bahosi hamda mazkur salbiy illatning oldini olishning uzoq muddatli preventiv strategiyalari maqolada tizimli va kompleks ravishda tadqiq etiladi.[3]

METODOLOGIYA

1. O‘smirlik davri neyropsixologiyasi va neyrobiologik xususiyatlari

Voyaga yetmaganlar, ayniqsa 12 yoshdan 18 yoshgacha bo‘lgan o‘smirlar o‘tish davrini boshdan kechiradilar. Neyrobiologik nuqtayi nazardan, ushbu davrda inson miyasining prefrontal qobig‘i (qaror qabul qilish, uzoq muddatli kelgusi oqibatlarni rejalashtirish, xavf-xatarni va jinoiy javobgarlikni real baholash uchun javobgar qismi) hali to‘liq rivojlanib shakllanmagan bo‘ladi. Buning aksiga, miyaning emotsiyalar va lahzalik rohatlanish uchun javob beruvchi limbik tizimi o‘ta faol ishlaydi.[4]

Ushbu nomutanosiblik o‘smirlarda quyidagi xarakterli psixologik xususiyatlarni keltirib chiqaradi:

- **Emotsional beqarorlik va affekt holatlariga moyillik:** Kichik muammolarni ham global fojea sifatida qabul qilish va tashqi salbiy ta’sirlarga tez berilish.
- **Guruh instinkti va submadaniy iyerarxiyaga intilish:** Ota-ona yoki pedagoglarning o‘gitlarini inkor etgan holda, tengdoshlari yoki o‘zidan yoshi katta bo‘lgan "nufuzli" shaxslarning fikriga ko‘r-ko‘rona ergashish, guruhda o‘z mavqeyiga ega bo‘lish istagi.
- **Gipertrofiyalangan tavakkalchilik:** Jazo muqarrarligini his qilmaslik, qilmishning huquqiy oqibatlarini o‘ylamasdan lahzalik adrenalin yoki moddiy manfaat ketidan quvish.[5]
- Professional jinoiy elementlar o‘smirlarning aynan mana shu neyropsixologik zaifliklaridan mukammal darajada foydalanadilar. Ular o‘smirga o‘zini "erkin, mustaqil va haqiqiy katta odamdek" his qilish illyuziyasini taklif qilish orqali uni osonlikcha o‘z tuzoqlariga ilintiradi.

2. Ijtimoiy deoriyentatsiya, disfunksional oilalar va maktab muhitining roli

- Bola hech qachon mutloq sog‘lom muhitda o‘z-o‘zidan jinoyat yo‘liga kirmaydi. Buning ortida doimo chuqur sotsial va oilaviy inqirozlar yotadi. Kriminologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, jinoyatga undaluvchi yoshlarning katta qismi disfunksional (nosog‘lom) oilalarga to‘g‘ri keladi
- **Pedagogik va ota-ona nazoratining de-fakto yo‘qligi:** Ota-onaning doimiy ravishda moddiy tirikchilik yoki boshqa ijtimoiy sabablar bilan bandligi oqibatida bolaning ichki dunyosi, uning qiziqishlari va ijtimoiy tarmoqlardagi hayoti e’tibordan chetda qoladi (ijtimoiy etimlik).[6]
- **Oila ichidagi zo‘ravonlik va destruktiv muhit:** Doimiy janjallar, ota-onaning g‘ayriihtimoiy hayot tarzi (ichkilikbozlik, qimorbozlik) bolada uyga nisbatan nafrat uyg‘otadi va u o‘ziga ko‘chadan "g‘amxo‘r yo‘lboshchi" qidirishga tushadi.
- **Nisbiy qashshoqlik va sotsial frustratsiya:** Tengdoshlaridan moddiy jihatdan ortda qolish o‘smirda chuqur psixologik jarohat va boylikka tezkor, oson, qonunbuzarlik vositasida bo‘lsa ham erishish istagini uyg‘otadi. Jinoiy guruhlar esa bunday bolalarga osongina yordam qo‘lini cho‘zishga doimo tayyor turishadi.[7]

Copyright © 2026 All rights reserved International Journal for Gospodarka i Innowacje This work licensed under a Creative Commons Attribution 4.0

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. "An’anaviy" ko‘cha kriminalligining eskirishi va uning saqlanib qolgan xavflari

Ilgari o‘smirlarni jinoyatga jalb qilish bevosita jismoniy aloqalar, ko‘cha guruhlari orqali kechgan bo‘lsa, bugungi kunda bu usul gibrid ko‘rinish oldi. Kattalar tomonidan qo‘llaniladigan klassik metodlar hamon xavfli:

 Sun’iy qarzdorlik zanjirini yaratish: O‘smirga qimmatbaho buyum yoki pul berib turib, keyinchalik asossiz ravishda foizlar hisoblash va qarzni uzish evaziga o‘g‘rilik, do‘konlarni talash yoki boshqa shaxslarga nisbatan tan jarohati yetkazishni talab qilish.[8]

 Substansiyaga qaramlik (Psixotrop moddalar): Bolalarni dastlab turli energetik ichimliklar, elektron sigaretlar (veyp) tarkibidagi taqiqlangan sintetik moddalar yoki to‘g‘ridan-to‘g‘ri psixotrop dorilar bilan zaharlab, irodasini bo‘g‘ish, keyin esa modda yetkazib berish evaziga ularni jinoiy buyruqlarni bajaruvchi robotga aylantirish

2. Kiber-kriminallik va internet makonidagi manipulyatsion texnologiyalar

Bugungi kunda jinoyatga undash virtual olamga to‘liq ko‘chib o‘tdi. Anonimlik va masofaviylik jinoyat tashkilotchilariga jazosiz qolish kafolatini bergandek tuyuladi.[9]

A. Raqamli narkokuryerlik ("Zakladka" tizimi)

Bu zamonaviy dunyoning eng katta fojealaridan biridir. Telegram yoki maxsus yopiq chatlarda "kuryerlik", "dostavka", "kvest o‘yini" shiorlari ostida reklama beriladi. O‘smirlarga hech qanday jismoniy xavf yo‘qligi, shunchaki kichik qutilarni rasmlarga olib, manzilni jo‘natish evaziga bir haftada ota-onasi bir yilda topadigan pulni ishlab olish va’da qilinadi. Tashkilotchilar bolalar ruhiyatini shunday manipulyatsiya qiladilarki, bola o‘zini og‘ir jinoyat sodir etayotgan narkosavdogar emas, balki qiziqarli kompyuter o‘yinining qahramoni sifatida his qila boshlaydi.[10]

B. "Dropperlik" va moliyaviy kiber-jinoyatlardagi ishtirokchilik

O‘smirlarning plastik kartalarga ega bo‘lish huquqidan foydalangan holda, ularni "dropperlik" (pul yuvish zanjiri) faoliyatiga undash holatlari ko‘paymoqda. Yoshlarga ma’lum miqdordagi foiz evaziga o‘z kartasidan boshqa noma’lum kartaga pul o‘tkazib berish yoki o‘z nomiga bank kartasi ochib, uni uchinchi shaxslarga sotish taklif qilinadi. Bu bilan firvagarshilik yoki hakerlik yo‘li bilan o‘g‘irlangan pullarni qonuniylashtirishda aynan voyaga yetmaganlarning qo‘lidan qurol sifatida foydalaniladi va pirovardida barcha huquqiy zarba o‘smirning ustiga tushadi.

V. Ijtimoiy muhandislik (Social Engineering) va diniy-ekstremistik radikallashuv

Virtual makonda o‘smirning profili tahlil qilinadi. Agar o‘smir depressiyada bo‘lsa yoki adolatsizlikka uchragan bo‘lsa, unga g‘amxo‘r "ustoz" qiyofasidagi kiber-jinoyatchi muloqotga chiqadi. Sekin-astalik bilan bolaning dunyoqarashi o‘zgartirilib, u destruktiv diniy oqimlarga, ekstremistik guruhlarga jalb etiladi va ommaviy tartibsizliklar yoxud qo‘poruvchilik harakatlarini amalga oshirishga undaladi.[11]

1. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 127-moddasi doirasidagi dogmatik tahlil

Milliy qonunchiligimiz voyaga yetmaganlarni har qanday shakldagi g‘ayriihtimoiy va jinoiy faoliyatga undash harakatlarini qat’iy qoralaydi va jinoyatga jalb qiluvchi subyektga (kattalarga) nisbatan murosasiz jazo choralarini belgilaydi.

Copyright © 2026 All rights reserved International Journal for Gospodarka i Innowacje This work licensed under a Creative Commons Attribution 4.0

O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 127-moddasi ("Voyaga yetmagan shaxsni g‘ayriihtimoiy xatti-harakatlarga jalb etish") to‘g‘ridan-to‘g‘ri ushbu muammoni huquqiy tartibga soladi. Mazkur moddaning konstruksiyasi material-shakliy xarakterga ega bo‘lib, u quyidagicha tahlil qilinadi:

- **1-qism:** Voyaga yetmagan shaxsni tilanchilikka, alkogol mahsulotlarini, iste’mol qilinishi inson xulq-atvoriga va ruhiyatiga ta’sir ko‘rsatuvchi moddalarni muntazam ravishda iste’mol qilishga jalb etish — jinoiy javobgarlikka sabab bo‘ladi.[12]

- **2-qism:** Voyaga yetmagan shaxsni to‘g‘ridan-to‘g‘ri **jinoyat qilishga jalb etish** — muayyan huquqlardan mahrum qilib, **3 yildan 5 yilgacha** ozodlikni cheklash yoki ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Malakalovchi va o‘ta og‘irlashtiruvchi holatlar (3- va 4-qismlar):

Qonun chiqaruvchi o‘smirni himoya qilish uchun subyektning maxsus maqomiga alohida e’tibor qaratadi. Agar jinoyatga undash harakatlari:

- Ota-ona, vasiy, homiy, pedagog yoki bola tarbiyasi hamda nazorati uchun bevosita mas’ul bo‘lgan boshqa shaxslar tomonidan sodir etilsa;

- Jismoniy yoki ruhiy zo‘rlik ishlatib yoxud shunday zo‘rlik ishlatish bilan qo‘rqitish (shantaj) orqali amalga oshirilsa;

- Bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib yoki uyushgan guruh manfaati yo‘lida sodir etilsa;

- Voyaga yetmagan shaxsni og‘ir yoki o‘ta og‘ir jinoyatga jalb etish maqsadida qilinsa, sanksiya keskinlashib, **5 yildan 10 yilgacha** ozodlikdan mahrum qilish jazosini nazarda tutadi.

- *Huquqiy kolliziya va doktrinal talqin:* Oliy sud Plenumining qarorlariga ko‘ra, voyaga yetmagan shaxsni jinoyatga jalb qilish jinoyati, o‘smir o‘ziga topshirilgan jinoiy harakatni amalda bajarishga kirishgan (tayyorgarlik ko‘rgan yoki suiste’mol qilgan) lahzadan boshlab tamom bo‘lgan hisoblanadi. Agar undovchi shaxs har qancha urinmasin, voyaga yetmagan bola jinoyat sodir etishdan qat’iyan bosh tortsa, kattalarning harakati jinoyatga suiqasd (JKning 25, 127-moddalari) sifatida malakalanadi.

2. Eng so‘nggi huquqiy islohotlar va qonunchilikdagi dinamika

O‘zbekiston davlati kriminogen vaziyatning yangi tendensiyalariga javoban o‘z qonunchiligini izchil ravishda yangilab bormoqda:

1. **Narkojinoyatlar uchun jazoning kuchaytirilishi:** So‘nggi qonunchilik hujjatlariga asosan, voyaga yetmaganlarni kiber-makon orqali taqiqlangan sintetik narkotik vositalarni tarqatish zanjiriga (zakladka) jalb qilgan tashkilotchilar uchun sanksiyalar keskinlashtirilib, **10 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish** jazosi muqarrar qilib qo‘yildi.[13]

2. **Sudlanganlik institutining liberallashtirilishi (O‘RQ-1092-sonli Qonun):** Yoshlarni jinoiy repressiyadan qutqarish va ularga hayotini yangidan boshlash imkoniyatini berish maqsadida, qonun bilan 18 yoshga to‘lguniga qadar sodir etilgan (o‘ta og‘ir bo‘lmagan) jinoyati uchun tayinlangan jazoni to‘liq o‘tab bo‘lgan shaxslar **sudlanmagan deb hisoblanishi** belgilandi. Bu esa bolalarni jinoyatga undagan asl jinoyatchilar qolib, chuv tushgan yoshlarning kelajagi butunlay barbod bo‘lishining oldini oladi.[14]

3. Voyaga yetmagan bolaning o‘z vaqtida himoya qilinmasdan, jinoiy faoliyat obyekti va subyektiga aylanishi jamiyat tizimida zanjirli sotsial inqirozlarni keltirib chiqaradi.

Copyright © 2026 All rights reserved International Journal for Gospodarka i Innowacje This work licensed under a Creative Commons Attribution 4.0

Oqibatlar yo‘nalishi	Bevosita ijtimoiy-huquqiy ta’siri va destruktiv natijasi
Inson kapitalining yemirilishi	Davlat iqtisodiyoti va intellektual salohiyati uchun potentsial olimlar, muhandislar, shifokorlar o‘rniga jinoiy tizim ijrochilari shakllanadi.
Residivizm xavfining ortishi	Yoshlik davridan boshlab jinoiy muhit, qamoqxona submadaniyati va qonunbuzarlik tajribasini ko‘rgan shaxslarning katta hayotda professional jinoyatchiga aylanish ehtimoli 85 foizdan yuqori bo‘ladi.

Ijtimoiy tizimdagi qo‘rquv Yoshlar o‘rtasidagi jinoyatchilik va tajovuzkorlik umumiy jamiyatda xavfsizlik darajasini pasaytirib, aholida davlat institutlariga nisbatan ishonchsizlik uyg‘otadi.**Oila institutining inqirozi**Farzandi jinoyat yo‘liga kirgan oilalarda ajrimlar ko‘payadi, ota-onalarda chuqur ruhiy depressiya va ijtimoiy izolyatsiya yuzaga keladi.[15]

Muammoning yechimi faqatgina jazo sanksiyalarini oshirish yoki huquq-tryibot idoralarining reaktiv (voqeadan keyingi) harakatlari bilan cheklanib qolmasligi kerak. Bu yerda "profilaktika prognozi" va proaktiv tizim talab etiladi.

1. Oila muhitida "Kiber-gigiyena" va raqamli paritetni o‘rnatish

Oila — har qanday kiber va real tahdidga qarshi eng birinchi va eng mustahkam sotsial immunitet qalqonidir

- **Parental Control (Ota-ona nazorati) tizimlarini majburiy ommalashtirish:** Ota-onalar farzandlarining smartfonlarida xavfli veb-saytlar, Darknet tarmoqlari va shubhali guruhlarni bloklovchi dasturlardan foydalanish ko‘nikmalariga ega bo‘lishlari shart.
- **Ishonch pariteti:** Oila a’zolari o‘rtasida avtoritar bosim emas, balki do‘stona muloqot shakllanishi lozim. Bola har qanday shubhali virtual taklif (pul, kvest, sovg‘a) olganida, uni birinchi navbatda qo‘rqmasdan ota-onasiga ko‘rsata oladigan psixologik muhit yaratilishi kerak.

2. Ta’lim tizimi va Kriminologiya institutlarining preventiv darslari

Eski va zerikarli "huquqbuzarlikning oqibatlari" nomli ma’ruzalar darslaridan butunlay voz kechish vaqti keldi. Ularning o‘rniga:

- **Interactive Case-Study darslari:** Maktab va kollejlarda real hayotda aldangan, jinoyatga undalgan va oqibatda og‘ir jazo olgan yoshlarning taqdiri, sud jarayonlarining anonimlashtirilgan kriminologik keyslari (keys-stadi) asosida interaktiv o‘yin-darslar o‘tilishi zarur.
- **Psixologik skrening darslari:** Ta’lim muassasalaridagi psixologlar tizimi qayta ko‘rib chiqilib, ularga bolalar o‘rtasidagi depressiya, autsayderlik (guruhdan ajralib qolish) va xavfli guruhlarga moyillik belgilarini erta aniqlash bo‘yicha metodik treninglar berilishi lozim.

3. Sun’iy intellekt asosidagi profilaktik platformalarni yaratish

Raqamli jinoyatga qarshi faqat raqamli texnologiyalar bilan kurashish mumkin.

Copyright © 2026 All rights reserved International Journal for Gospodarka i Innowacje This work licensed under a Creative Commons Attribution 4.0

- Axborot texnologiyalari va ichki ishlar vazirligi hamkorligida ijtimoiy tarmoqlardagi o‘smirlarni nishonga oluvchi barcha "oson daromad", "zakladka", "anonim kuryerlik" kalit so‘zlarini va guruhlarini doimiy ravishda internet fazosidan qidirib topuvchi va avtomatik ravishda bloklovchi **Milliy neyron tarmoq skanerini (AI-Scraper)** joriy etish.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Voyaga yetmagan shaxslarni jinoyat qilishga undash va ularning zaif ruhiyatidan o‘z jinoiy rejalari yo‘lida foydalanish — nafaqat jinoiy huquqbuzarlik, balki millatning ertangi kuniga qilingan eng og‘ir kiber-ijtimoiy xurujdir. Agar davlat, jamiyat, maktab va oila bolaning tarbiyasi hamda uning bo‘sh vaqti bilan tizimli shug‘ullanmas ekan, uning bo‘sh qolgan ongi va vaqti bilan professional jinoiy guruhlar shug‘ullanishni boshlaydi.

Tadqiqot natijalari va tahlillardan kelib chiqib, quyidagi amaliy tavsiyalar ilgari suriladi:

1. **Qonunchilik yuzasidan:** Raqamli makonda, anonim akkauntlar yoki kripto-aktivlar tizimidan foydalangan holda voyaga yetmaganlarni jinoyatga jalb etganlik uchun Jinoyat kodeksining 127-moddasiga alohida, mustaqil og‘irlashtiruvchi kvalifikatsiya bandini kiritish va ushbu subyektlar uchun afv etish yoki jazoni yengillatish choralarini qo‘llamaslik qoidasini mustahkamlash.

2. **Ijtimoiy reabilitatsiya yuzasidan:** Jinoyat yo‘liga bilmasdan kirib qolgan yoki undovchilar tuzog‘iga tushgan yoshlarni jazolash muassasalariga yuborishdan ko‘ra, ularni to‘liq ijtimoiy-psixologik reabilitatsiya qiluvchi, kiber-ko‘nikmalarini ijobiy tomonga (masalan, IT-hakerlikdan IT-himoyaga) yo‘naltiruvchi innovatsion inkubatorlar va markazlar tarmog‘ini kengaytirish.

3. **Keng jamoatchilik yuzasidan:** "Birovning bolasi bo‘lmaydi" tamoyilini mahalla tizimida real ishlatish, ko‘chada yoki internetda shubhali xatti-harakatlar sodir etayotgan har bir o‘smirga nisbatan ijtimoiy ogohlik va mas’uliyatni kuchaytirish.

Ertamiz egalari bo‘lgan yosh avlodni jinoiy dunyo changalidan asrash, har bir vijdonli fuqaroning, davlat idoralarining va jamiyatning eng muqaddas sotsial vazifasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR RO‘YXATI

1. Republic of Uzbekistan, *Criminal Code of the Republic of Uzbekistan*. Tashkent, Uzbekistan: Adolat Publishing, 2026.
2. Republic of Uzbekistan, *Law No. O‘RQ-1092 of Oct. 23, 2025, “On amendments and additions to the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan in connection with the liberalization of criminal liability for minors”*, National Database of Legislation, 2025.
3. Institute of Criminological Research of the Republic of Uzbekistan, *Analytical Report on the Criminogenic Situation and Juvenile Delinquency (2025 Results)*. Tashkent, Uzbekistan, 2026.
4. United Nations, *Convention on the Rights of the Child*, Nov. 20, 1989. Official Gazette of the Supreme Council of the Republic of Uzbekistan, 1992.
5. Supreme Court of the Republic of Uzbekistan, *Collection of Plenum Resolutions: Analysis of Judicial Practice on Juvenile Delinquency Cases*. Tashkent, Uzbekistan, 2024.
6. M. H. Rustambayev, *Course of Criminal Law of the Republic of Uzbekistan, Vol. III: Crimes Against the Person, Family and Minors*. Tashkent, Uzbekistan: Ilm-ziyo, 2023.
7. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), *Global Study on Homicide 2023*. Vienna, Austria: UNODC, 2023.
8. UNICEF, *The State of the World’s Children 2021: On My Mind – Promoting, Protecting and Caring for Children’s Mental Health*. New York, USA: UNICEF, 2021.
9. World Bank, *Crime and Violence Prevention in Developing Countries*. Washington, DC, USA: World Bank, 2020.
10. A. Ashworth and J. Horder, *Principles of Criminal Law*. Oxford, U.K.: Oxford University Press,

Copyright © 2026 All rights reserved International Journal for Gospodarka i Innowacje This work licensed under a Creative Commons Attribution 4.0

2013.
11. A. von Hirsch, *Censure and Sanctions*. Oxford, U.K.: Clarendon Press, 1993.
12. J. Muncie, *Youth and Crime*. London, U.K.: Sage Publications, 2015.
13. R. Loeber and D. P. Farrington, *From Juvenile Delinquency to Adult Crime*. Oxford, U.K.: Oxford University Press, 2012.
14. J. Junger-Tas and I. Haen Marshall, *The Many Faces of Youth Crime: Contrasting Theoretical Perspectives on Juvenile Delinquency Across Countries*. Dordrecht, Netherlands: Springer, 2006.
15. European Committee on Crime Problems (CDPC), *Juvenile Justice Systems in Europe: Comparative Study*. Strasbourg, France: Council of Europe, 2019.

Copyright © 2026 All rights reserved International Journal for Gospodarka i Innowacje This work licensed under a Creative Commons Attribution 4.0